

**DŽONATAN
LITEL**

EUMENIDE

I DEO

Prevela s francuskog
Gordana Breberina

■ Laguna ■

Naslov originala

Jonathan Littell

LES BIENVEILLANTES

Copyright © 2006 by Jonathan Littell

Translation copyright © 2022 za srpsko izdanje, LAGUNA

Za mrtve

Sadržaj

Tokata	9
Alemande I i II	35
Kuranta	355
Sarabanda	447

TOKATA

Braćo ljudska, dozvolite mi da vam ispričam kako se to odigralo. Nismo braća, odvraticete, i ne zanima nas. Tačno je da je to jedna mračna priča, ali je, uveravam vas, i poučna, to je prava priča s naravoučenijem. Postoji opasnost da bude malo predugačka, na kraju krajeva desilo se mnogo toga, ali možda ne žurite, imate valjda vremena. Uostalom, to vas se tiče: videćete da vas se tiče. Nemojte misliti kako pokušavam da vas ubedim u nešto; uostalom, možete da mislite šta god hoćete. Rešio sam se posle svih ovih godina da pišem zato da bih samom sebi razjasnio stvari, a ne vama. Dugo gmižemo po ovoj zemlji kao neka gusenica, čekajući prekrasnog i prozračnog leptira koga nosimo u sebi. Ali vreme prolazi, ne preobražavamo se u lutku, ostajemo larva, to je tužna činjenica. Šta da radimo? Samoubistvo, razume se, ostaje jedna od mogućnosti. Ali samoubistvo me, ruku na srce, baš i ne privlači. Samo se po sebi podrazumeva da sam dugo pomišljao na njega; i ukoliko bih morao da mu pribegnem, evo kako bih to izveo: prislonio bih granatu na srce i otišao uz snažnu eksploziju radosti. Okruglu granaticu, koju bih pažljivo aktivirao pre nego što capnem, nasmešivši se tihom metalnom zvuku udarne igle, poslednjem koji bih čuo, ako se izuzme damaranje u ušima. I onda najzad sreća, ili bar mir, i zidovi moje radne sobe ukrašeni

komadićima mesa. Čistačice bi to morale da srede, za to su plaćene, na njihovu žalost. Ali kao što sam rekao, samoubistvo me ne privlači. Ne znam zašto; uzgred budi rečeno, možda me stari filozofski moral tera da kažem kako, sve u svemu, nismo ovde zato da bismo se zabavljali. Nego zašto? Nemam pojma, verovatno zato da bismo istrajavali, da bismo ubijali vreme pre nego što ono nas ubije. A u tom slučaju pisanje je, u slobodno vreme, zanimacija kao i bilo koja druga. To ne znači da imam vremena za gubljenje, ja sam zauzet čovek; imam ono što se zove porodica, posao, dakle, obaveze, sve to oduzima vreme, ne ostaje ga mnogo za prepričavanje sećanja. Utoliko pre što ja imam sećanja, i to napretek. Ja sam prava fabrika sećanja. Mogao bih ceo život da izrađujem sećanja, iako me sada plaćaju da izrađujem čipku. Doduše, mogao sam i da ne pišem. Ako ćemo pravo, nisam ni dužan to da radim. Posle rata sam se držao neupadljivo; hvala bogu, nikad nisam imao potrebu da, kao neke moje bivše kolege, pišem memoare kako bih se pravdao, jer nemam zašto da se pravdam, ili zbog novčane dobiti, pošto i ovako prilično dobro zarađujem. Jednom sam bio u Nemačkoj, na službenom putu, razgovarao sam sa direktorom jedne velike kompanije za proizvodnju donjeg rublja, kome sam hteo da prodam čipku. Preporučili su me nekadašnji prijatelji; iako nismo ništa pitali jedan drugog, obojica smo znali kako stoje stvari. Posle razgovora, koji je, uostalom, bio vrlo konstruktivan, ustao je kako bi uzeo neku knjigu iz svoje biblioteke i poklonio mi je. To su bili posthumno objavljeni memoari Hansa Francka, generalnog guvernera Poljske, pod naslovom *Pred vešalima*. „Dobio sam pismo od njegove udovice“, objasnio mi je sagovornik. „Objavila je, o svom trošku, rukopis koji je on napisao posle suđenja i prodaje knjigu kako bi izdržavala decu. Možete li da zamislite dokle je došlo? Udovica generalnog guvernera. Naručio sam dvadeset primeraka, koje ću da poklonim. Predložio sam takođe svim šefovima odeljenja da kupe po jedan. Napisala mi je dirljivo pismo u znak zahvalnosti. Upoznali ste ga?“ Rekao sam mu da nisam, ali da ću knjigu pročitati sa zanimanjem. U stvari, jesam, sreo sam ga, možda ću vam kasnije pričati o njemu, ako

budem imao hrabrosti ili strpljenja. Ali tada nije imalo nikakvog smisla da pričam o tome. Knjiga je, uostalom, vrlo loša, zbrkana, puna kukumavčenja, prožeta neobičnim verskim licemerjem. Možda će i ove beleške biti zbrkane i loše, ali daću sve od sebe da budem jasan; uveravam vas da će bar biti oslobođene bilo kakvog kajanja. Ne žalim ni zbog čega: radio sam svoj posao, to je sve; što se tiče mojih porodičnih problema, o kojima ću možda takođe pričati, oni su samo moja stvar; a što se ostalog tiče, pred kraj sam verovatno preterao, ali tada nisam više bio baš sav svoj, kolebao sam se; uostalom, oko mene se ceo svet okretao naglavačke, priznajte da nisam samo ja izgubio glavu. Osim toga, ne pišem da bih prehranio udovicu i decu, mogu sasvim lepo da se izdržavam. Ne, na kraju sam se rešio da pišem upravo zato da bih prekratio vreme, ali moguće je i zato da bih vama, ali i samom sebi, rasvetlio jednu ili dve nejasnoće. Mislim takođe da će mi prijati. Tačno je da sam prilično sumorno raspoložen. Verovatno zato što patim od zatvora. To je neprijatan i bolan problem, uzgred budi rečeno, nov za mene; nekada je bilo upravo suprotno. Dugo sam morao da idem u klozet tri-četiri puta dnevno; sada bih bio srećan da idem jednom nedeljno. Zbog toga sam primoran na klistiranje, krajnje neprijatan, ali delotvoran postupak. Oprostite što vam pričam o tako nedoličnim pojedinostima: imam pravo da se malo žalim. Uostalom, ako to ne možete da podnesete, bolje je da ovde stanete. Ja nisam Hans Frank, meni se ne dopada njegovo prenemaganje. Ja hoću da budem jasan, u granicama svojih mogućnosti. Uprkos mojim zastranjivanjima, a njih je bilo mnogo, i dalje sam među onima koji misle kako čovek, da bi živeo, mora samo da diše, jede, pije i vrši nuždu; i traga za istinom. Ostalo je fakultativno.

Moja žena je pre izvesnog vremena donela kući crnu mačku, verovatno misleći da će me obradovati. Nije me, naravno, pitala za mišljenje. Sigurno je pretpostavljala da ću biti odlučno protiv toga, svršen čin je bio bezbedniji. A kad mačka stigne, ništa više neće moći da se učini, unuci će plakati i tako dalje. Mačka je, međutim, bila vrlo nezgodna. Kada bih pokušao da je pomilujem ne bih li pokazao dobru volju, pobegla bi, sela na prozorsku dasku

i zurila u mene žutim očima; ako bih pokušao da je uzmem u naručje, ogrebala bi me. Noću bi mi se, međutim, sklupčala na grudima, u masu koja me je gušila, i ja bih sanjao kako ne mogu da dišem ispod gomile kamenja. S mojim sećanjima je bilo otprilike isto tako. Prvi put kad sam rešio da ih stavim na papir, uzeo sam godišnji odmor. To je verovatno bila greška. Lepo je, međutim, krenulo: kupio sam i pročitao poveću količinu knjiga na tu temu kako bih osvežio pamćenje, napravio sam tabele podataka, utvrdio detaljnu hronologiju događaja i tako redom. Ali najednom sam zbog odmora imao dovoljno vremena i krenuo sam da razmišljam. Povrh toga, bila je jesen, prljava siva kiša je skidala lišće sa drveća, polako me je obuzeo nemir. Uhvatio sam sebe kako mislim da to nije dobra ideja.

Mogao sam to i da pretpostavim. Kolege me smatraju mirnim, odmerenim, promišljenim čovekom. Tačno je da sam miran; danju, međutim, glava vrlo često počne da mi hući, prigušeno, kao krematorijumska peć. Pričam, razgovaram, donosim odluke, kao i svi; ali dok stojim za šankom, sa čašom rakije, zamišljam kako neki muškarac ulazi s lovačkom puškom i otvara vatru; u bioskopu ili pozorištu zamišljam kako se aktivirana granata kotrlja ispod nizova sedišta; vidim kako na trgu, na praznik, automobil prepun eksploziva odleće u vazduh, kako se popodnevna radost pretvara u krvoproliće, krv sliva između kocaka kaldrme, vidim gomilice mesa koje su se zalepile za zidove ili uletele kroz prozore da bi upale u nedeljnu supu, čujem krike, cviljenje ljudi otkinutih udova, nalik na insekte kojima je neki znatiželjni mališan otkinuo nožice, neobičnu tišinu koja kao da je obložila bubne opne, osećam otupelost preživelih, početak dugog straha. Miran? Da, ostajem miran, šta god da se desi, ne pokazujem osećanja, ostajem miran, nedokučiv, kao nema pročelja oštećenih vila, kao dekice na klupama u parkovima sa svojim štapovima i ordenjem, kao utopljenici čija su lica na samoj površini vode, a koji nikad neće biti pronađeni. Čak i kada bih hteo, nikako ne bih mogao da prekinem taj jezivi mir. Nisam od onih koji dižu galamu zbog neke sitnice, umem lepo da se ponašam. Ali to i mene opterećuje. Nisu najgore ove slike koje

sam upravo opisao; takvi prizori me odavno proganjaju, verovatno od detinjstva, u svakom slučaju, još od vremena mnogo pre nego što sam se i sâm našao usred klanice. Rat je, u tom smislu, bio samo potvrda, i ja sam se navikao na te male scenarije, doživljavam ih kao prikladna zapažanja o ispraznosti stvari. Ne, ispostavilo se da je mučno, teško što nisam ništa drugo ni radio osim što sam razmišljao. Zapitajte se: o čemu vi razmišljate preko dana? Zapravo o vrlo malo stvari. Bilo bi lako napraviti sveobuhvatnu klasifikaciju vaših uobičajenih misli: praktične ili mehaničke misli, planiranje postupaka i vremena (primer: staviti vodu za kafu pre, a kriške hleba u toster posle pranja zuba, jer su one brže gotove); poslovne brige; finansijske teškoće; porodični problemi; seksualne fantazije. Poštedeću vas pojedinosti. Za večerom posmatrate ostarelo lice svoje žene, koja je mnogo manje uzbudljiva od vaše ljubavnice, mada je inače žena na svom mestu, ali šta ćete, takav je život, i stoga pričate o najnovijoj krizi vlade. Zapravo vas boli uvo za najnoviju krizu vlade, ali o čemu biste drugom pričali? Uklonite takve misli i složićete se sa mnom da ne ostaje bogzna šta. Ima, razume se, i drugih trenutaka. Iznenada, između dve reklame za prašak za pranje rublja, čuje se neki predratni tango, recimo *Violeta*, i na površinu izranjaju pljuskanje rečnih talasa u noći, svetiljke u bifeu, blagi miris znoja na koži neke vesele žene; nasmejano lice nekog deteta na ulazu u park vraća vam pred oči lice vašeg sina, pre nego što je prohodao; na ulici se sunčev zrak probija kroz oblake i obasjava velike listove i beličasto stablo nekog platana: neočekivano pomislite na svoje detinjstvo, na školsko dvorište, gde ste se igrali rata vrišteći od straha i sreće. Upravo vam je pala na pamet jedna ljudska misao. Ali to je vrlo retko.

E pa sad, ako obustavimo posao, uobičajene aktivnosti i svakodnevnu jurnjavu kako bismo se ozbiljno posvetili razmišljanju o nečemu, dešava se sasvim suprotno. Stvari vrlo brzo izrone na površinu, u teškim i crnim talasima. Snovi se noću rastavljaju na delove, šire, umnožavaju i, posle buđenja, ostavljaju tanak, opor i vlažan sloj u glavi kome dugo treba da se razloži. Da ne bude nesporazuma: ovde se ne radi o osećanju krivice, o griži savesti.

Nema sumnje da to postoji, ne mogu da poreknem, ali mislim da su stvari mnogo složenije. Čak će se i onome ko nije učestvovao u ratu, ko nije morao da ubija, desiti ono o čemu govorim. Setiće se sitnih pakosti, kukavičluka, dvoličnosti, niskosti od kojih svi pate. Nije onda čudo što su ljudi izmislili posao, alkohol, jalovo ćaskanje. Nije čudo što je televizija toliko popularna. Ukratko, brzo sam prekinuo svoj zlosrećni odmor, to je bilo pametnije. U vreme ručka ili uveče, posle odlaska sekretarica, imao sam sasvim dovoljno vremena za piskaranje.

Napraviću kratku pauzu da povraćam, pa nastavljam. To je još jedna od mojih mnogobrojnih sitnih muka: hrana mi se, s vremena na vreme, vraća, ponekad odmah posle obroka, ponekad kasnije, bez razloga, tek tako. To je stari problem, još iz vremena rata, počelo je, da budem precizan, u jesen 1941, u Ukrajini, mislim u Kijevu, ili možda u Žitomiru. Verovatno ću pričati i o tome. Kako bilo da bilo, odavno sam se navikao na to: operem zube, popijem čašicu alkohola i nastavim ono što sam radio. Vratimo se na moja sećanja. Kupio sam nekoliko svezaka velikog formata, ali sa kvadratićima, koje čuvam u pisaćem stolu, u fioci koja se zaključava. Ranije sam pravio beleške na listovima hartije, takođe sa kvadratićima; sada sam odlučio da krenem iz početka i to napišem u jednom dahu. Nisam baš siguran zašto. Svakako ne za nauk svom potomstvu. Kada bih ovog trenutka iznenada umro, na primer, od srčanog ili moždanog udara, i kada bi moje sekretarice uzele ključ i otvorile fioku, sirotice bi se šokirale, isto kao i moja žena: papiri sa beleškama bi bili i više nego dovoljni. Moraće sve ovo brzo da spale kako bi se izbegao skandal. Meni je svejedno, biću mrtav. Uostalom, iako vam se obraćam, ne pišem zbog vas.

Moja kancelarija je prijatno mesto za pisanje, velika je, jednostavna, mirna. Beli zidovi, maltene bez ukrasa, vitrine sa uzorcima; a na drugom kraju stakleni zid kroz koji se vidi sala s mašinama u prizemlju. Uprkos dvostrukom oknu, u prostoriji se razleže neprekidno klopavanje Leversovih razboja. Kad hoću da razmišljam, ustanem od radnog stola, priđem staklu, posmatram nizove razboja ispod sebe, sigurne i precizne pokrete tkača, pustim da me

uljuljkaju. Ponekad siđem da se prošetam između mašina. Hala je mračna, prljava stakla su premazana plavom bojom, pošto je čipka nežna, plaši se svetla, i ta plavičasta svetlost mi odmara um. Volim da se na neko vreme izgubim u jednoličnom i sinkopiranom šteketanju koje odjekuje u tom prostoru, u toj metalnoj, upornoj dvotaktnoj lupnjavi. Razboji uvek na mene ostave snažan utisak. Od livenog su gvožđa, obojeni u zeleno, svaki je težak dve tone. Neki su vrlo stari, odavno se više ne proizvode; rezervni delovi se prave po narudžbini; posle rata se prešlo sa pare na struju, ali same mašine nisu dirane. Ne približavam im se kako se ne bih isprljao: toliki pokretni delovi moraju stalno da se podmazuju, ali bi ulje, naravno, upropastilo čipku, pa se koristi grafit, fini crni prah kojim tkač posipa delove u pokretu uz pomoć čarape, kao kadionicom. Čipka izlazi crna i prah prekriva zidove, pod, mašine i ljude koji nadziru njihov rad. Iako to ne radim često, dobro poznajem te velike naprave. Prvi engleski tkački razboji, ljubomorno čuvana tajna, prokrijumčareni su u Francusku odmah posle Napoleonovih ratova zahvaljujući radnicima koji su bežali od carinskih dažbina; jedan Lionac, Žakar, prilagodio ih je za proizvodnju čipke tako što je ubacio izbušene kartice koje određuju šaru. Valjci, koji su dole, obezbeđuju pređu za tkanje, u srcu mašine je pet hiljada kalemova, *duša razboja*, ubačenih u nosač; *catch-bar* (u francuskom su zadržani neki engleski nazivi) hvata i ljulja nosač napred-nazad, uz snažnu hipnotičku lupnjavu. Pređa, koju bakarni češljevi zalemljeni na olovo vuku ukoso, u skladu sa složenom koreografijom kodiranom na pet-šest stotina Žakarovih kartica, tka čvorove; *labudov vrat*¹ se penje uz češalj; najzad se pojavljuje čipka, nalik na paučinu, čudna pod slojem grafita, i polako namotava na valjak na vrhu Leversove mašine.

U radu u fabrici postoji stroga polna segregacija: muškarci crtaju šare, buše kartice, postavljaju osnovu tkanja, nadziru razboje i brinu o drugim mašinama koje ih opslužuju; njihove žene i čerke i dan-danas motaju pređu na kalemove, uklanjaju grafit, krpe, vade niti kako bi razdvojile trake, slažu čipku. Tradicija je snažna. Tkači

¹ Pokretni deo razboja koji sabija niti. (Prim. prev.)

su ovde pomalo proleterska aristokratija. Šegrtovanje je dugo, posao delikatan; u prošlom veku su tkači iz Kalea dolazili u fabriku u karucama i sa cilindrom na glavi, gazdi nisu persirali. Vremena su se promenila. Iako je izvestan broj razboja nastavio da radi za Nemačku, rat je uništio industriju. Trebalo je ponovo početi od nule; na severu, gde je pre rata radilo četiri hiljade razboja, danas nije ostalo više od trista. U vreme ekonomske obnove tkači su ipak priuštili sebi automobile pre mnogih buržuja. Ali meni moji radnici persiraju. Ne verujem da me vole. Nema veze, ne tražim da me vole. Uostalom, ni ja njih ne volim. Radimo zajedno i to je sve. Ako je neko od zaposlenih savestan i marljiv, ako čipka koja izlazi iz njegovog razboja ne mora mnogo da se krpi, nagradim ga na kraju godine; a onoga ko na posao kasni ili dolazi pijan, kažnjavam. Što se toga tiče, dobro se razumemo.

Možda se pitate kako sam završio u proizvodnji čipke. Uopšte, međutim, nisam bio predodređen za trgovinu. Studirao sam pravo i političku ekonomiju, doktor sam prava, u Nemačkoj su slova *dr jur.* po pravilu sastavni deo mog imena. Ali tačno je da su me okolnosti donekle sprečile da posle 1945. koristim svoju diplomu. Ako baš hoćete sve da znate, uopšte nisam bio predodređen ni za pravo: u mladosti sam hteo da studiram prvenstveno književnost i filozofiju. Bio sam, međutim, sprečen; još jedan tužan događaj iz mog *porodičnog romana*, možda ću se vratiti na njega. Moram ipak priznati da je za čipku pravo korisnije od književnosti. Evo kako je otprilike bilo. Kada je konačno sve bilo gotovo, uspeo sam da dođem u Francusku, pretvarao sam se da sam Francuz; to i nije bilo tako teško, s obzirom na zbrku koja je tada vladala, vratio sam se sa deportovanima, nisu nam postavljali previše pitanja. Tačno je da sam besprekorno govorio francuski, zato što mi je majka Francuskinja; u detinjstvu sam deset godina proveo u Francuskoj, ovde sam završio više razrede osnovne škole, gimnaziju, dvogodišnji pripremni kurs za upis na fakultet, pa čak i dve godine Slobodne škole političkih nauka, a kako sam odrastao na jugu, mogao sam čak da govorim sa izraženim južnjačkim naglaskom; u svakom slučaju, niko nije obraćao pažnju, stvarno je bio opšti

haos, u Orseu su me dočekali sa supom, ali i ponekom uvredom, treba reći da nisam pokušao da prođem kao deportovano lice, već kao radnik Službe za prinudni rad, a degolistima se to baš i nije dopadalo, pa su mene i ostale sirote momke malo nagrdili, a onda su nas pustili, nismo dobili smeštaj u *Luteciji*,² već slobodu. Nisam ostao u Parizu, tamo sam poznavao previše sveta, i to ljudi koje nije trebalo, otišao sam u unutrašnjost, živio svuda pomalo, radeći sitne poslove. A onda se situacija smirila. Vrlo brzo su prestali sa streljanjima, a ubrzo se nisu više zamarali ni trpanjem ljudi u zatvore. Tada sam potražio nekoga koga sam poznavao i na kraju sam ga pronašao. On se dobro snašao, bez teškoća je prešao iz jedne državne uprave u drugu; pošto je bio obazriv, dobro je pazio da ne reklamira usluge koje nam je pružao. Najpre nije hteo da me primi, ali kada je konačno shvatio ko sam, video je da stvarno nema izbora. Ne mogu reći da je to bio prijatan razgovor: osećala se jasna nelagoda, usiljenost. Shvatao je, međutim, da imamo zajedničke interese: ja da pronađem radno mesto, on da zadrži svoje. Imao je rođaka na severu, bivšeg trgovačkog posrednika koji je pokušavao da pokrene sopstvenu firmu sa tri Leversove mašine otkupljene od neke udovice koja je bankrotirala. Taj čovek me je zaposlio, morao sam da putujem, obilazim kupce kako bih prodavao njegovu čipku. Od tog posla mi se dizala kosa na glavi; najzad sam ga ubedio da će od mene imati više koristi ako budem organizovao posao. Istina je da sam imao zavidno iskustvo u toj oblasti, premda ni njime, kao ni diplomom, nisam mogao da se hvalim. Firma se razvila, naročito početkom pedesetih godina, kada sam obnovio veze u Saveznoj Republici Nemačkoj i uspeo da otvorim nemačko tržište za naše proizvode. Tada sam lako mogao da se vratim u Nemačku: tamo su mnoge moje nekadašnje kolege vodile spokojan život, neki su odslužili kratku zatvorsku kaznu, neki čak nisu ni bili pod istragom. S obzirom na školsku spremu, mogao sam da vratim staro ime i doktorsku titulu, tražim boračku i invalidsku penziju, niko ne bi ni primetio. Brzo bih pronašao

² Luksuzni pariski hotel u kome su deportovani Francuzi smešteni po povratku iz koncentracionih logora. (Prim. prev.)

posao. Ali – mislio sam – šta bih imao od toga? Pravo me, u suštini, nije privlačilo više nego trgovina; osim toga, na kraju sam zavoleo čipku, tu zanosnu i skladnu čovekovu tvorevinu. Kad smo kupili dovoljno razboja, gazda je odlučio da otvori još jednu fabriku, kojom ja rukovodim. Otada sam na tom radnom mestu, na kome čekam penziju. U međuvremenu sam se oženio, moram priznati nevoljno, ali je to ovde, na severu, bilo donekle nužno, to je bio način da učvrstim svoj položaj. Odabrao sam ženu iz dobre kuće, relativno lepu, pristojnu, i odmah sam se postarao da zatrudni kako bi imala čime da se zanima. Na nesreću, rodila je blizance, toga je već bilo u porodici – i to mojoj. Meni bi jedno derište bilo sasvim dovoljno. Gazda mi je dao novac unapred, kupio sam udobnu kuću, nedaleko od mora. Eto kako sam postao buržuj. Uostalom, i bolje tako. Posle svega što se desilo, bili su mi, pre svega, potrebni mir i uredan život. Tok koji je moj život poprimio uništio mi je mladalačke snove, a moje strepnje su se polako raspšile od jednog do drugog kraja nemačke Evrope. Iz rata sam izašao kao prazan čovek, samo sa ogorčenjem i velikim stidom koji poput peska krcka pod zubima. Stoga mi je odgovarao život u skladu s društvenim konvencijama: to je udobna ljuštura, iako je često posmatram s podsmešljivošću, a ponekad i s mržnjom. Nadam se da ću, ukoliko ovako nastavim, jednoga dana dostići stanje božje milosti Heronima Nadala i da *neću težiti ničemu, osim tome da ne težim ničemu*. Postajem suvoparan; to mi je jedna od mana. Ali nema ništa od moje svetosti, još se nisam oslobodio telesnih potreba. Sa ženom i dalje povremeno ispunjavam bračnu dužnost, bez mnogo uživanja, ali i bez preteranog gađenja, kako bih osigurao mir u kući. S vremena na vreme, kad sam na poslovnim putovanjima, trudim se da se vratim nekadašnjim navikama; ali maltene samo iz higijenskih razloga. Sve me to sada mnogo manje zanima. Potpuno je isto da li se radi o telu nekog lepog momka ili o Mikelandelovoj skulpturi: više me ne ostavljaju bez daha. Kao kad ne osećate ukus hrane posle duge bolesti; zar vam je tada bitno da li jedete teletinu ili piletinu? Treba da utolite glad i tačka. Ruku na srce, nema više mnogo toga što me zanima. Možda književnost, ali

nisam siguran da to nije iz navike. Moguće je da zato pišem ove memoare: ne bih li se trgao, video da li još mogu nešto da osetim, da li još umem malo da patim. Stvarno neobična vežba.

A ja bih morao da poznajem patnju. Svi Evropljani moje generacije bili su suočeni s njom, ali mogu reći, bez lažne skromnosti, da sam video više od većine. Osim toga, svakodnevno primećujem da ljudi brzo zaboravljaju. Kad govore o tome, čak i oni koji su tamo bili, skoro uvek koriste samo stereotipne misli i rečenice. Dovoljno je videti jednu prozu nemačkih autora koji se bave bitkama na Istoku: truli sentimentalizam, mrtav, grozan jezik. Na primer, prozu her Paula Karela, autora koji je popularan poslednjih godina. A ja sam upoznao her Karela, u Mađarskoj, u vreme kad se još zvao Paul Karl Šmit i kada je, pod pokroviteljstvom svog ministra Fon Ribentropa, pisao ono što je stvarno mislio, snažnim, krajnje upečatljivim stilom: „Jevrejsko pitanje nije pitanje čovečnosti, to nije pitanje vere; to je isključivo pitanje političke higijene.“ Sada je uvaženi her Karel Šmit uspeo da izvede veliki podvig i objavi četiri dosadna toma o ratu u Sovjetskom Savezu nijednom ne upotrebivši reč „Jevrejin“. Znam to, pročitao sam ih: bilo je naporno, ali ja sam uporan. Ni naši francuski pisci, Mabiri i drugi poput njega, nisu ništa bolji. Komunisti rade to isto, samo sa suprotnog stanovišta. Gde su nestali oni koji su pevali „Deco, naoštrite noževe na ivičnjacima“?³ Čute ili su mrtvi. Blebećemo, prenemažemo se, gacamo po ustajaloj baruštini prepunoj reči „slava“, „čast“, „junastvo“, to je zamorno, niko više ne govori. Možda sam nepravedan, ali usuđujem se da se nadam kako me razumete. Televizija nam saopštava brojeve, impresivne brojeve, sa gomilom nula; ali ko od vas ponekad zastane da stvarno razmisli o tim brojevima? Ko je od vas ikada pokušao da prebroji sve koje poznaje ili je upoznao u životu i da uporedi taj smešni broj sa brojevima koje čuje na televiziji, sa onih čuvenih *šest miliona* ili *dvadeset miliona*. Hajde da malo radimo matematiku. Matematika je korisna, omogućava

³ Stih koji se pripisuje Šturmabtajlungu, oružanom ogranku nemačke nacističke partije, po kome su, navodno, krvavi događaji iz 1934. nazvani Noć dugih noževa. (Prim. prev.)

da se stvari sagledaju iz više uglova, pomaže da se razbistri um. To je ponekad vrlo poučna vežba. Naoružajte se malo strpljenjem i poklonite mi pažnju. Razmotriću samo dva poprišta na kojima sam bio u prilici da igram određenu ulogu, ma koliko ona bila mala: rat protiv Sovjetskog Saveza i program istrebljenja o kome se u našim dokumentima zvanično govorilo kao o „Konačnom rešenju jevrejskog pitanja“, *Endlösung der Judenfrage*, da upotrebim taj tako lepi eufemizam. Gubici na zapadnim frontovima ionako su ostali relativno mali. Brojevi od kojih ću poći donekle su proizvoljni: nema mi druge, svi imaju različita mišljenja o tome. Što se tiče ukupnih sovjetskih gubitaka, koristim tradicionalni broj od dvadeset miliona, koji je Hruščov naveo 1956, uz napomenu da ih je Rajtlinger, ugledni engleski autor, pronašao samo dvanaest, dok Erikson, isto tako ugledni, ako ne i ugledniji škotski autor, uspeva da prebroji najmanje dvadeset šest miliona; zvanični sovjetski broj je, dakle, negde na sredini, milion gore-dole. Što se tiče nemačkih gubitaka – samo u SSSR-u, podrazumeva se – možemo da se oslonimo na zvaničniji i germanski precizan broj od 6.172.373 vojnika koji su stradali na Istoku od 22. juna 1941. do 31. marta 1945, broj naveden u internom izveštaju OKH-a (visoka vojna komanda) pronađenom posle rata, ali on obuhvata mrtve (više od milion), ranjene (skoro četiri miliona) i nestale (to jest, mrtvi plus zarobljenici plus mrtvi zarobljenici, oko 1.288.000). Da skratim, recimo dva miliona mrtvih, pošto nas ranjeni ovde ne zanimaju, ako se uračuna i pedeset i nešto hiljada dodatnih mrtvih od 1. aprila do 8. maja 1945, prvenstveno u Berlinu, čemu treba dodati još milion civila koji su, kako se procenjuje, poginuli za vreme invazije na Istočnu Nemačku i potonjeg premeštanja stanovništva, što je ukupno, recimo, tri miliona. Što se tiče Jevreja, možemo da biramo: zvanično je prihvaćen broj – premda malo ljudi zna odakle on potiče – od šest miliona (Hetl je u Nirnbergu kazao da mu je Ajhman tako rekao; Visliceni je, međutim, izjavio da je Ajhman svojim kolegama rekao pet miliona, dok je sam Ajhman, kada su Jevreji konačno bili u mogućnosti da mu lično postave to pitanje, rekao između pet i šest miliona, ali verovatno

pet). Doktor Korher, koji je vodio statistiku za rajhsfirera SS-a Hajnriha Himlera, stigao je do nešto manje od dva miliona do 31. decembra 1942, ali mi je, kada mi se 1943. pružila prilika da o tome razgovaram s njim, priznao da brojevi od kojih je pošao nisu baš bili pouzdani. Najzad, vrlo cenjeni profesor Hilberg, koji je stručnjak za to pitanje i koji se ne može optužiti za pristrasnost, bar ne u korist Nemačke, pošto je izveo dokaze na devetnaest gusto kucanih strana, stiže do broja 5.100.000, što se manje-više podudara sa mišljenjem pokojnog oberšturbmbanfirera Ajhmana. Prihvat ćemo, dakle, broj profesora Hilberga i, kad rezimiramo, dobićemo:

Sovjetski mrtvi	20 miliona
Nemački mrtvi	3 miliona
Međuzbir (rat na Istoku)	23 miliona
<i>Endlösung</i>	5,1 miliona
Ukupno	26,6 miliona, budući da je u sovjetske mrtve uračunato i 1,5 miliona Jevreja („Sovjetski građani koje je ubio nemačko-fašistički osvajač“, kako se to uzdržano navodi na jedinstvenom spomeniku u Kijevu).

A sad prelazimo na matematiku. Sukob sa SSSR-om trajao je od 22. juna 1941. u tri sata ujutru do, zvanično, 8. maja 1945. u 23.01, što je tri godine, deset meseci, šesnaest dana, dvadeset sati i jedan minut, to jest, ako se zaokruži, 46,5 meseci, 202,42 nedelje, 1.417 dana, 34.004 sata ili 2.040.241 minut (računajući i onaj dodatni minut). Držaćemo se istih datuma i za program zvani „Konačno rešenje“; pre toga nije postojala nikakva odluka i nije se radilo sistematski, jevrejski gubici su bili nasumični. Svedimo sad jednu igru brojeva na drugu: za Nemce dobijamo 64.516 mrtvih mesečno, to jest 14.821 mrtav nedeljno, to jest 2.117 mrtvih dnevno, to jest 88 mrtvih na sat, to jest 1,47 mrtvih na minut,

znači prosečno svakog minuta svakog sata svakog dana svake nedelje svakog meseca svake godine za tri godine, deset meseci, šesnaest dana, dvadeset sati i jedan minut. Za Jevreje, uključujući i sovjetske, imamo oko 109.677 mrtvih mesečno, to jest 25.195 mrtvih nedeljno, to jest 3.599 mrtvih dnevno, to jest 150 mrtvih na sat, to jest 2,5 mrtvih na minut za isti period. Najzad, na sovjetskoj strani dobijamo oko 430.108 mrtvih mesečno, 98.804 mrtva nedeljno, 14.114 mrtvih dnevno, 588 mrtvih na sat ili 9,8 mrtvih na minut za isti period. Tako proseci u mom delokrugu rada iznose 572.043 mrtva mesečno, 131.410 mrtvih nedeljno, 18.772 mrtva dnevno, 782 mrtva na sat i 13,04 mrtva na minut svakog minuta svakog sata svakoga dana svake nedelje svakog meseca svake godine u navedenom periodu, to jest za tri godine, deset meseci, šesnaest dana, dvadeset sati i jedan minut. Neka oni koji su se podrugljivo nasmejali onom dodatnom minutu, koji je stvarno pomalo sitničav, imaju na umu da je to ipak, u proseku, 13,04 mrtvih više, i neka, ako mogu, zamisle kako je trinaest osoba iz njihovog okruženja ubijeno za jedan minut. Može se takođe izračunati koliko vremena protekne pre nego što se dobije novi leš: tako, u proseku, imamo jednog mrtvog Nemca na svakih 40,8 sekundi, jednog mrtvog Jevrejina na svake dvadeset četiri sekunde i jednog mrtvog boljševika (ako se računaju i sovjetski Jevreji) na svakih 6,12 sekundi, što je, na ukupan broj mrtvih, u proseku jedan mrtav na svakih 4,6 sekundi i to tokom celog navedenog perioda. Sada na osnovu ovih brojeva možete da uradite konkretnu vežbu zamišljanja. Uzmite, na primer, sat i brojite jedan mrtav, dva mrtva, tri mrtva i tako dalje na svakih 4,6 sekundi (ili na svakih 6,12 sekundi, na svake dvadeset četiri sekunde ili na svakih 40,8 sekundi, ako vam se tako više sviđa), trudeći se da zamislite kako se ređaju jedan leš, dva leša, tri leša, kao da su tu, pred vama. Videćete da je to dobra vežba meditacije. Ili uzmite neku drugu, noviju katastrofu koja vas je pogodila i uporedite. Na primer, ako ste Francuz, analizirajte vašu alžirsku pustolovnicu, koja je toliko potresla vaše sunarodnike. U njoj ste izgubili dvadeset pet hiljada ljudi za sedam godina, računajući i nesrećne slučajeve: to je

malo manje mrtvih nego za jedan dan i trinaest sati na Istočnom frontu; ili je približno ravno broju mrtvih Jevreja za sedam dana. Ne računam, naravno, alžirske mrtve: pošto vi o njima maltene nikad ne govorite u svojim knjigama i emisijama, verovatno ne držite mnogo do njih. Ubili ste, međutim, deset Alžiraca na svakog svog mrtvog, što je trud dostojan poštovanja, čak i u poređenju s našim. Ovde ću stati, mogli bismo još dugo ovako; predlažem da sami nastavite, sve dok vam se ne zavrti u glavi. Ja ne moram to da radim: odavno mi je pomisao na smrt „bliža od vratne žile kucavice“, kako kaže ona tako lepa rečenica iz Kurana. Ako ikada budete uspeli da me rasplačete, moje suze će vam unakaziti lice.

Ako mi dozvoljavate još jedan citat, poslednji, obećavam, zaključak svega ovoga je: „Najbolja je sudbina ne roditi se“, kako je tako tačno govorio Sofokle. Šopenhauer je, uostalom, pisao manje-više isto: „Bilo bi bolje da nema ničega. Kako na ovom svetu ima više patnje nego zadovoljstva, svako zadovoljenje je samo prolazno, pošto stvara nove želje i nove nedaće, a agonija životinje koju proždiru veća je od zadovoljstva onoga ko proždire.“ Da, znam, to su dva citata, ali je ideja ista: mi, zapravo, živimo u najgorem mogućem svetu. Rat je, naravno, gotov. I izvukli smo pouku, to se više neće ponoviti. Ali jeste li stvarno sigurni da smo izvukli pouku? Jeste li sigurni da se to više neće ponoviti? Jeste li uopšte sigurni da je rat gotov? Rat, u neku ruku, nikad nije gotov ili će biti gotov tek kada dete koje se poslednje rodi poslednjeg dana borbi bude sahranjeno nakon što je mirno umrlo, a čak će se i tada nastaviti u njegovoj deci, a zatim u deci njihove dece, sve dok se nasleđe malo ne razvodni, dok sećanja ne izblede, a bol se ne ublaži, iako će dotle svi to uveliko zaboraviti, iako će to tada biti odavno završena priča, koja nije zgodna čak ni za plašenje dece, pogotovo dece mrtvih i onih koji su poželeti to da budu. Hoću reći: da budu mrtvi.

Znam šta mislite: Ovaj čovek je stvarno pakostan, kažete sebi, zao, jednom rečju, gad u svakom pogledu, morao bi da truli u zatvoru umesto što nam izlaže svoju zbrkanu filozofiju bivšeg fašiste koji se samo donekle pokajao. Što se tiče fašizma, ne

trpajmo sve u isti koš, a što se tiče moje krivične odgovornosti, ne sudite unapred, još nisam ispričao svoju priču; što se tiče moje moralne odgovornosti, dozvolite mi da iznesem neka zapažanja. Politički filozofi su često isticali da građanin, bar muškarac, u vreme rata gubi jedno od svojih osnovnih prava, pravo da živi, i to od vremena Francuske revolucije i otkako je izmišljena regrutacija, sada opšteprihvaćeno ili gotovo opšteprihvaćeno načelo. Retko su, međutim, uočavali da taj građanin istovremeno gubi još jedno pravo, isto tako osnovno i za njega možda važnije, vezano za predstavu koju ima o sebi kao civilizovanom čoveku: pravo da ne ubija. Niko vas ne pita za mišljenje. U većini slučajeva, ni čovek koji stoji iznad zajedničke jame nije tražio da bude tu, kao što to nije tražio ni onaj ko leži, mrtav ili na umoru, na dnu te iste jame. Skrenućete mi pažnju da ubiti drugog vojnika u borbi nije isto što i ubiti nenaoružanog civila; zakoni rata dozvoljavaju ovo prvo, ali ne i ovo drugo; opšti moral takođe. To je svakako dobar argument u teoriji, ali on uopšte ne vodi računa o uslovima u sukobu o kome je reč. Potpuno proizvoljna razlika koja je posle rata napravljena između, s jedne strane, „vojnih operacija“, kao u bilo kom drugom sukobu, i „zverstava“ koja je počinila manjina sadista i ludaka, s druge strane, utešna je fantazija pobednika – nadam se da ću to dokazati – zapadnih pobednika, morao bih da napomenem, pošto je Sovjetima, uprkos njihovoj retorici, sve vreme bilo jasno o čemu se radi: posle maja 1945. i kada je prestao da glumata zbog publike, Staljin uopšte nije mario za varljivu „pravdu“, hteo je nešto čvrsto i opipljivo, robove i materijal za obnovu i izgradnju, a ne kajanje i kuknjavu, pošto je znao, isto tako dobro kao i mi, da mrtvi ne čuju plač i da griza savesti nikad nije stavila hleb na sto. Ne zalažem se za *Befehlsnotstand*, obavezu poštovanja naređenja, koju naši vrli nemački advokati toliko cene. Ono što sam radio, radio sam uz potpuno poznavanje činjenica, misleći kako mi je to dužnost i kako je potrebno da to bude urađeno, ma koliko bilo neprijatno i sramno. Totalni rat je, između ostalog, i ovo: civil ne postoji, a između jevrejskog deteta koje je ubijeno u gasnoj komori ili streljano i nemačkog deteta koje su ubile zapaljive bombe

razlika je samo u upotrebljenim sredstvima; te dve smrti su podjednako uzaludne, nijedna od njih nije skratila rat ni za jednu sekundu; u oba su slučaja, međutim, čovek ili ljudi koji su ih ubili verovali da je to ispravno i neophodno; koga treba kriviti ako nisu bili u pravu? Ovo što kažem je istina, uprkos tome što se veštački pravi razlika između rata i onoga što je jevrejski advokat Lempkin nazvao genocidom, istakavši da u našem veku bar još nije bilo genocida bez rata, da genocid ne postoji izvan rata i da je, kao i rat, to kolektivna pojava: moderan genocid je proces koji mase vrše nad masama zbog masa. To je, u slučaju kojim se bavimo, takođe proces podeljen na segmente, pošto to zahtevaju industrijske metode. Kao što je, po Marks, radnik otuđen od proizvoda svoga rada, u genocidu ili totalnom ratu u njegovom modernom obliku onaj ko vrši egzekuciju otuđen je od rezultata svog postupka. To važi i za slučaj kada jedan čovek prisloni pušku na glavu drugog čoveka i povuče okidač. Zato što su drugi ljudi doveli žrtvu, drugi ljudi su doneli odluku o njenoj smrti i onaj ko povlači okidač zna da je samo poslednja karika u vrlo dugom lancu i da ne treba da se preispituje više nego pripadnik streljačkog odreda koji u civilnom životu strelja čoveka ispravno osuđenog na osnovu zakona. Onaj ko povlači okidač zna da je slučaj hteo da on bude taj koji povlači okidač, da njegov drug čuva stražu, a neko treći vozi kamion. U najboljem slučaju može pokušati da zameni mesto sa stražarem ili vozačem. Evo još jednog primera, uzetog iz obimne istorijske literature, a ne iz mog ličnog iskustva: program istrebljenja teško hendikepiranih i mentalno obolelih Nemaca, nazvan „Eutanazija“ ili „T-4“, pokrenut dve godine pre programa „Konačno rešenje“. Bolesnici odabrani na osnovu zakonskog propisa odvođeni su u zgradu gde su ih dočekivale profesionalne bolničarke, koje su ih upisivale u knjige i svlačile; lekari su ih pregledali i odvodili u komoru; radnik je puštao gas; drugi su čistili; policajac je izdavao umrlice. Kada su ih saslušavali posle rata, svi su rekli: Mi krivi? Bolničarka nije nikoga ubila, ona je samo svlačila i smirivala bolesnike, što su uobičajeni postupci u njenom poslu. Ni lekar nije ubio, on je samo potvrđivao

dijagnozu na osnovu kriterijuma koje su utvrdile neke druge instance. Radnik koji otvara slavinu s gasom, znači onaj ko je najbliži ubistvu u vremenu i prostoru, obavlja tehnički posao pod kontrolom svojih nadređenih i lekara. Radnici koji prazne komoru obavljaju neophodan posao čišćenja, koji je pride krajnje odvratan. Policajac radi svoj posao, koji se sastoji u konstatovanju smrti i upisivanju napomene da je ona nastupila bez kršenja važećih zakona. Ko je onda kriv? Svi ili niko? Zašto bi radnik zadužen za gas bio krivlji od radnika zaduženog za kotlove, baštu, vozila? To važi za sve aspekte tog ogromnog poduhvata. Da li je skretničar na železnici, na primer, kriv za smrt Jevreja koje je usmerio ka nekom logoru? Taj radnik je državni službenik, on već dvadeset godina obavlja isti posao, skreće vozove u skladu sa redom vožnje, ne mora da zna šta je u njima. Nije on kriv ako su ti Jevreji prevezeni preko njegove skretnice od tačke A do tačke B, gde su ubijeni. Ali taj skretničar ipak ima ključnu ulogu u istrebljivanju: bez njega voz sa Jevrejima ne može da stigne do tačke B. Isto važi za službenika zaduženog za rekviriranje stanova za preživeli u bombardovanjima, štampara koji štampa obaveštenje o deportaciji, liferanta koji snabdeva SS betonom ili bodljikavom žicom, podoficira u intendantskoj službi koji isporučuje benzin nekoj ispostavi Operativne komande SP-a i Boga, tamo, koji sve to dozvoljava. Mogu, naravno, da se utvrde relativno precizni nivoi krivične odgovornosti, koji omogućavaju da neki budu osuđeni, a svi ostali prepušteni sopstvenoj savesti, u slučaju da je imaju; to je utoliko lakše što se zakoni pišu posle događaja, kao u Nirnbergu. Ali čak je i tamo vladala opšta zbrka. Zašto je obešen Štrajher, ta nesposobna seljačina, a ne i strašni Fon dem Bah-Zelevski? Zašto je obešen moj pretpostavljeni Rudolf Brant, a ne i njegov pretpostavljeni Volf? Zašto je obešen ministar Frik, a ne njegovog podređeni Štukart, koji je obavljao ceo posao? Kakav je srećnik taj Štukart, koji je ruke prljao samo mastilom, a nikad krvlju. Objasniću još jednom: ne pokušavam da kažem kako nisam kriv za ovo ili za ono delo. Ja sam kriv, vi niste, u redu je. Ali trebalo bi da budete kadri da kažete sebi kako biste i vi radili ono

što sam ja radio. Možda sa manje revnosti, ali možda i sa manje očaja, u svakom slučaju, nekako biste to radili. Mislim da smem da zaključim kako je moderna istorija dokazala da svi, ili skoro svi, u određenim okolnostima rade ono što im se kaže: oprostite, ali mala je verovatnoća da smo vi i ja izuzetak. Ako ste rođeni u zemlji u kojoj – ili u vremenu u kome – ne samo da niko ne dolazi da vam ubije ženu i decu već i niko ne traži od vas da ubijate tuđe žene i decu, blagosiljajte Boga i idite s mirom. Nemojte, međutim, nikad smetnuti s uma da ste možda imali više sreće nego ja, ali da niste bolji od mene. Zato što postaje opasno ako nadmeno mislite da jeste. Čovek voli da suprotstavlja državu, bez obzira na to da li je ona totalitarna ili ne, običnom čoveku, bez obzira na to da li je on gad ili slabić. Pritom, međutim, zaboravlja da državu čine manje-više obični ljudi, od kojih svako ima svoj život, svoju prošlost, niz slučajnosti zbog kojih se jednoga dana našao s dobre strane puške ili lista hartije, dok su se drugi našli s loše strane. Taj put je vrlo retko stvar izbora, pa čak i prirodne sklonosti. U velikoj većini slučajeva žrtve nisu bile mučene ili ubijane zato što su to bili dobri ljudi, kao što ih ni njihovi dželati nisu mrcvarili zato što su bili zli. Bilo bi pomalo naivno verovati da je tako, dovoljno je da imate posla sa bilo kojom birokratijom, čak i Crvenog krsta, pa da se u to uverite. Staljin je, uostalom, ubedljivo dokazao ovo što tvrdim tako što je svaku generaciju dželata pretvarao u žrtve sledeće generacije, pri čemu mu nikad nije ponestalo dželata. Državna mašinerija je, dakle, sačinjena od iste trošne gomile peska kakva je i ona koju mrvči, zrno po zrno. Ona postoji zato što se svi – čak i njene žrtve, i to vrlo često do poslednjeg minuta – slažu da treba da postoji. Bez Hesova, Ajhmana, Goglidzea, Višinjskih, ali i bez skretničara vozova, proizvođača betona i računovođa u ministarstvima, jedan Staljin ili Hitler nije ništa drugo do mešina naduvena od mržnje i nemoćnog užasa. Tvrdnja da velika većina onih koji su sprovodili procese istrebljenja nisu bili sadisti ili ludaci sada je opšte mesto. Bilo je, razume se, sadista, bilo je umobolnika, kao u svim ratovima, i tačno je da su oni počinili užasna zverstva. Tačno je i da je SS mogao da uloži veći napor kako bi

kontrolisao te ljude, iako se trudio više nego što se obično misli; a to uopšte nije lako: pitajte francuske generale koje su u Alžiru izluđivali njihovi oficiri alkoholičari, lopovi i ubice. Ali nije u tome problem. Ludaka ima svuda i uvek. Naša mirna predgrađa vrve od pedofila i psihopata, a prihvatilišta od raspomamljenih megalomana; neki zaista postanu problem, ubiju dve, tri, deset ili čak pedeset osoba – onda ih ta ista država, koja bi ih bez premišljanja upotrebila u nekom ratu, zgnječi kao komarce koji su se napili krvi. Ti bolesnici nisu opasni. Prava opasnost su obični ljudi koji čine državu – naročito u nestabilnim vremenima. Ja sam, vi ste prava opasnost za čoveka. Ako ne verujete, nema svrhe da čitate dalje. Nećete ništa shvatiti i naljutićete se, ni vi ni ja nećemo imati nikakve koristi od toga.

Kao ni većina, nikad nisam tražio da postanem ubica. Da sam mogao, već sam to rekao, bavio bih se književnošću. Da sam imao dara, pisao bih, u protivnom bih možda predavao, kako bilo da bilo, živio bih okružen lepim i mirnim stvarima, najboljim tvorinama ljudske volje. Ko, osim nekog ludaka, dobrovoljno bira ubistvo? Osim toga, voleo bih da sviram klavir. Jednoga dana, na koncertu, neka gospođa u godinama se nagnula prema meni: „Pretpostavljam da ste vi pijanista.“ – „Eh, nisam, gospođo“, morao sam da odgovorim sa žaljenjem. Pomisao da ne sviram klavir i da ga nikad neću svirati guši me i dan-danas, ponekad više nego strahote, mračna reka moje prošlosti koja me godinama nosi. Ne mogu to da prežalim. Kad sam bio mali, majka mi je kupila klavir. Mislim da je to bilo za moj deveti rođendan. Ili osmi. U svakom slučaju, pre nego što smo se preselili u Francusku s onim Moroom. Preklinjao sam je mesecima. Maštao sam da sviram klavir, da sam veliki pijanista: katedrale pod mojim prstima, lake poput mehurova. Ali nismo imali novca. Otac je bio otišao neko vreme pre toga, računi su mu (to sam saznao mnogo kasnije) bili blokirani, majka je morala da se snalazi. Pronašla je, međutim, novac, ne znam kako, mora da je štedela, ili pozajmila; možda se čak prostituisala, ne znam, nije ni važno. Nema sumnje da je imala velike planove za mene, želela je da neguje moje talente.